

ФОРМУЛИ В НАРОДНИХ КАЗКАХ

Севім Пиличкова

Sevim Pilichkova. The Formulas in Folk Tales

In Macedonia live different ethnic groups with different religions. These communities still have a living folk culture as: folk songs, folk tales, beliefs, customs... which means that through these folk materials all ethnic groups realize their individual and collective norms and values which play a major part in their social and cultural communications, and in that way they form their specific attitudes and ideologies. My research work was carried out in several regions where sufficient representatives of different ethnic groups live together, where I was especially interested in: ethnic dialogue seen through the oral interpretation of folk tales as the act of socio-cultural interaction which refers to the expression of ethnic identity; the process of self-identification of the group members and their interpretation of the communicative situation or event; the influence of the other participants and the preferred languages of self-presentations.

It would be possible to list a number of folktales where we can easily find the mutual narrative elements as a result of mutual influences among different ethnic group's cultures. The present work presents the main esthetic narrative elements in the texts of the contemporary Macedonian, Turkish, Albanian, Vlach and Gypsy fairy tales. The most interesting variants of the initial, medial and final formulae is given in order to show the similarities and differences according their oral interpretations.

Севім Пиличкова. Формули во народни приказни

Во Македонија живеат повеќе етнички групи кои имаат жива културна традиција која негува народни песни, приказни, верувања, обичаи... со кои сите етнички групи ги реализираат индивидуалните и колективни вредносни норми што е од особено значење за нивната општествено-културна комуникација. Теренските истражувања се реализираат во повеќе региони со цел низ интерпретацијата на народните приказни да се добие увид во нивната социо-културна интеракција, како и одредување на сличностите и разликите во оформувањето на естетските елементи од текстовите народни приказни.

Може да се посочат повеќе примери од приказни каде се забележуваат наративни елементи заеднички како резултат на меѓусебните влијанија меѓу различните етнички групи.

Во рефератот се прави обид да се посочат сличностите и разликите во оформувањето на естетските наративни делови од варијантите народни приказни раскажани на македонски, турски, албански, влашки и ромски јазик. При тоа, се посочуваат текстовите од усната интерпретација на иницијални, медијални и финални формули, дадени според нивната изворна јазична форма.

Порівняння ініціальних і фінальних наративних ситуацій македонського, албанського, турецького, волоського і циганського варіантів містить опозиційні характерні риси героя в межах сюжетної дії народної казки.

Образ героя в ініціальних наративних ситуаціях. На початку сюжетної дії герой найчастіше описується як бідний, підкорений, нерозпізнаний персонаж без друзів і кохання, який залишає дім і батьків з різних причин, наприклад: знайти неприятели, що знищує садок або поле – АТ-300; врятувати царську доньку, яку віддали велетню або змію – АТ-300, 301, 303; знайти велетня, який із дівчиною-полонянкою піднімається на вершину гори – АТ-530; знайти яйце, в якому міститься сила і серце змія – АТ-302; знайти чудовисько, яке причарувало принцесу, щоб бути з нею кожної ночі – АТ-507. У деяких казках неприятели перебуває в домівці героя. Так, наприклад, у казках типу АТ-403, 510, 511 це мачуха, з якою борється пасербиця; або АТ-480, в якому дівчина служить відьмі. На відміну від цієї групи, існують казки, в яких герой зустрічається з неприязнем, що з'являється у своїй природній неприхованій формі, як, наприклад, у казці АТ-306.

внутрішні якості героя. У народних казках вони виражаються через різні характерні риси або дії впро-

довж нарації. Характерні риси казкових персонажів не описуються термінами: добрий, вдячний, поганий, злий, суворий, лякливий тощо. Найчастіше докази такої характеристики з'являються через дії в нарації, що є перевіркою запропонованих характеристик. Якщо іспит складено, це доводить, що герой є заслуженим членом спільноти, але водночас таке тестування стосується і його внутрішніх якостей.

Зовнішні характеристики героя. У деяких казках підтвердженням наявності конкретних внутрішніх ознак можуть бути і зовнішні характеристики, як, наприклад: золоте волосся, усмішка з трояндами, сльози з перлин, волосся із золотими монетами тощо. Такі зовнішні ознаки дають інформацію і про внутрішні якості образів. Люстрацією можуть бути казки типів АТ-433, 533.

Незважаючи на потребу об'ємного відтворення подій у просторі й часі, в наративах вони зображені в стислій формі для досягнення ефекту неочікуваних змін. Зазвичай це робиться в три етапи в наративах, які містять процес дозрівання героя, а кожна фаза містить перевірку його теперішнього стану. Герой перебуває в часі й просторі якоїсь із цих фаз, доки не буде готовим до переходу в наступну.

Функція складних завдань. Значення різних варіантів складних завдань, які має вирішити герой, так само символізує періоди його змужніння. Це триває до вирішення найскладнішого третього завдання, що символізує третю фазу його змужніння і переходу в світ дорослих. Успішні перевірки нагороджуються досягненням заслуженої кінцевої мети нарративу, тобто дозволу одружитися. Складне завдання часто має відношення і до суспільного віддалення між хлопцем і дівчиною, коли від результату залежить, чи вдасться герою змінити свій підпорядкований стан на початку нарративу на домінуючий наприкінці сюжетної дії. У деяких казках, окрім батька як ініціатора перевірки здібностей героя, з'являється і царська донька, яка також його спокушає. Це має підтвердити їхню рівноправність і відсторонити підпорядкований стан героя по відношенню до його попереднього суспільного статусу. Тому наприкінці казки хлопець-герой заслуговує царську доньку за дружину. Для цього треба, щоб він довів, що є найкращим, найсміливішим, найхоробрішим і найуспішнішим серед усіх інших хлопців у царстві – його суперників.

Функція дарів. Здійснені раніше дослідження й аналіз характерних рис героя в нарративах показують, що найчастіше при виконанні складних завдань він діє не сам. Щоб досягнути очікуваної мети, він отримує пораду, зброю чи інші об'єкти, а також помічників з надприродними силами. Метою нарративного елементу дарування є допомога героєві в отриманні потрібної умови, яка зробить можливим доступ до бажаної особи. З погляду їхньої нарративної функції дари слугують укріпленню сили героя, що можна побачити в аналізі тісного зв'язку між іспитом – складним завданням – і отриманим даром. Отже, дари з надприродними рисами представляють символічні вирази, що вказують на реальні атрибути героя в нарративі, які виражаються і стають релевантними тільки в ситуації, коли внутрішні якості героя мають суттєве значення для сюжетної дії. Тільки після досягнення поставленої мети (наприклад, одруження з царською донькою) в сюжетній дії припиняється функціонування дарів (як, наприклад, найшвидший і найсильніший кінь у світі) адже вони більше не згадуються.

Тому дари в науці трактуються як символічне відображення рис характеру героя – якою мірою він має такі риси, так йому і дозволяється шукати й завоювати бажану дівчину. Точніше, для досягнення кінцевої мети герой має спочатку підтвердити свої характерні риси: вдячність, ласкавість, хоробрість, люб'язність, співчуття і бажання допомогти своєму оточенню... Ці риси герой показує в казках, де йому допомагають різні тварини: коні, леви, лисиці, риби, цуценята, кішки та інші, або помічники в людській подобі, як у казках типу АТ-505–508, де з'являється мотив «вдячного мерця».

Функція помічників. Усі помічники, що в нарративі зображені в подобі тварини, в науці тлумачаться як символічні відображення контролю героя над своїм тілом, оскільки помічники є частинами його тіла. На це вказує і

російський учений В. Пропп, який вважає, що впродовж нарації герой може діяти і як його помічник, тобто, що помічник є героєм, який перебуває в певному внутрішньому стані і ситуації, коли його частина має сумніви або боїться визначеної дії. При цьому на поверхню виходить та частина, яка спонукає героя до необхідної реакції, щоб перемогти сумніви і вагання. Отже, саме ця частина, яка виходить на поверхню через потребу в певній дії, тлумачиться казкою як помічник.

З тих же причин у казках якості як поняття виражається як кількість, тобто особливі випадки і події в сюжетній дії нарративу з'являються мультипліковано, а саме, повторюються тричі. Так, наприклад, герой виконує три складні завдання; під час дії він тричі бореться з трьома дуже великими зміями або велетнями, які мають надзвичайно страшну зовнішність. Можна нарахувати багато прикладів, які в нарративній конструкції структури казки постійно символізують такі самі події.

Функція весілля. Весілля як дія в народній казці є прагненням героя прикласти зусилля, що виявляється на трьох рівнях:

- здобути незалежність від батьків та інших авторитетних осіб;
 - заслужити любов героя протилежної статі;
 - здобути безпечне і впевнене майбутнє новій родині.
- Такі намагання містять три групи тематичних опозицій:
- конфлікт між генераціями;
 - зустріч персонажів протилежної статі;
 - суспільна опозиція між підпорядкованим і домінуючим статусом.

За цією схемою пояснюється центральна позиція весілля, що стосується найбільшої кількості казок, які в покажчику Аарне-Томсона пронумеровані числами 300–749, а також часто і в казках 850–999, що вказує на подібність між чарівними і романтичними казками, в яких весілля представляє вищий кульмінаційний нарративний елемент. У запропонованих типах казок весільна дія має центральну позицію в нарративі і представляє вирішення колишнього конфлікту між генераціями, який має розв'язати герой оповіді. Якщо точніше, весілля, як домінуючий нарративний елемент, присутнє майже в усіх народних казках, незважаючи на причину ініціації, яка приводить у рух сюжетну дію й активізує героя. Наприклад, оповідь у казці АТ-551 починається з конкретного недоліку – сліпоти батька-царя, що є причиною від'їзду героя, щоб знайти ліки від хвороби. Оповідь завершується поверненням героя зі знайденими ліками – живою водою, після чого він отримує заслужену винагороду – весілля.

Аналіз оригінального матеріалу показує, що весілля як тріумфальна дія оповіді є заслугою і царського сина або доньки, і бідного вівчара чи дівчини. У деяких казках бідний герой є царським сином у маскованій зовнішній формі, потреба використання маски пояснюється тим, щоб справжнього героя не впізнав фальшивий, як і потреба бути невпізнаним під час першої зустрічі з царем і його донькою. Перетворення

починається після кінцевого результату третього складного завдання і протистояння справжнього героя та фальшивого в присутності царя і доньки. Диспропорція форми і змісту в народних казках стосується образів справжнього та фальшивого героїв на користь першого.

Опозиція форма/зміст співвідноситься з актом виказування себе героєм казки, коли відкривається справжній зміст його прихованої, маскованої форми. Саме успішно прихований ідентитет стосується спокушування героя. Приховування ідентитету робиться для участі в битві з неприятелем і досягнення перемоги, у чому виявляється змагання героя з іншими кандидатами за одруження з царською донькою. З нарративним моментом, який завершується весільною дією, доходить до трансформації як образу героя, так і царської доньки, яка на початку сюжетної дії найчастіше є лояльною і слухняною донькою аж до моменту, коли герой успішно складає останній тест – третє складне завдання, яке дав цар. До самого моменту розв'язання опозиції форма/зміст царська донька не погоджується із запропонованим їй татом чоловіком, також і через те, що за зовнішніми характеристиками кандидата він є лише таким, яким має бути царський зять. У деяких казках нарративна частина, що веде до весілля героя, починається з його приїзду до царського палацу, де справжній герой має зустрітись з фальшивим і викрити його. Герой часто є пасивним, а дії щодо розпізнавання справжнього і викриття фальшивого героя бере на себе царська донька. Вона вказує на елементи, з яких складається тест для перевірки.

Залежно від особливості аспекту індивідуалізації героя, народні казки можна поділити на дві загальні групи:

– народні казки, які найчастіше завершуються весіллям і укладанням шлюбу героїв, що є винагородою за успішне вирішення складних завдань;

– народні казки, в яких дія розпочинається там, де вона завершується в попередній групі.

У більшості казок функція весілля стосується підтвердження, що герой дозрів, але є й такі, в яких сюжетна дія весіллям не завершується. Причиною цього є потреба додаткового підтвердження зрілості героїв, через яке вони вимушені впоратися зі складностями ще однієї ініціації. Йдеться про казки типу АТ-425, в яких уже на початку сюжету повідомляється, що шлюбний партнер є зачарованою особою, яка впродовж дня з'являється у формі тварини, а вночі є людською істотою. Найчастіше в народних казках не наводиться причина, через яку він зачарований, але в деяких варіантах це є результатом наполегливого прохання бездітних батьків до Бога, щоб подарував їм дитину. З вірування про можливість спілкування з вищими силами походить і прадавнє вірування про надприродне походження героя, коли прохання до вищих сил втрутитися у безплідний шлюб царя та його дружини задовільняється.

Для всіх нарративних елементів сюжетної дії можна запропонувати конкретні ілюстрації усних інтерпретацій македонською, албанською, турецькою, волосською

і циганською мовами. У даному випадку нас цікавлять різні варіанти усного виконання нарративного елемента, що є предметом цього дослідження. Нас цікавить фінальна формула, яка повідомляє про присутність оповідача на весіллі героя, про що розповідається як про останню подію в межах цілісної дії казки. Ця пригода має окремі характерні риси, якими відрізняється від усіх попередніх, що складають сюжетну лінію. Герой в останній події є колишнім оповідачем усіх попередніх подій сюжету дії, в яких бере участь герой казки.

Прагнення оповідача бути включеним до мистецької нарративної ситуації народної казки особливо яскраво виявляється в оформленні фінальних формул. У наступних чотирьох важливих моментах подано різні варіанти цілісного тексту цієї фінальної формули:

– повідомлення оповідача про його присутність на весіллі героя;

– перераховування страв багатой царської трапези;

– досвід оповідача при куштуванні різних страв.

Досвід оповідача під час намагання взяти їжу для своїх дітей (у деяких варіантах оповідач повідомляє слухачів, що хотів би і для них [дітей] взяти смачної їжі). Окрім їжі, в деяких варіантах згадуються і предмети одягу, до того ж перешкоди, щоб винести їх із чарівного світу, відрізняються від попередніх.

Повідомлення про присутність оповідача на весіллі героя і гарної дівчини в народних казках трапляється в різних варіантах усного виконання. Найчастіше, коли завершується перераховування смачної їжі, текст цієї фінальної формули продовжується інформацією про позитивний чи негативний досвід оповідача. Гумористичний тон фінальної формули використовується для наголошення на нереальності всього, що було досі сказано, і, як результат, підкреслюється тенденція фінальної формули руйнування ілюзій світу казки. Текст цієї фінальної формули має й одну особливу функцію в ході нарративного виконання, а саме, текст формули служить оповідачеві невидимим мостом, через який нарація переходить зі світу і тематики казки до реального світу оповідача. Тільки завдяки цьому під час завершення тексту у фінальній формулі змінюється голос оповідача, який, так само, як і перед цим, завершує оповідь казки дистанційним методом оповідання від подій сюжетної дії. Оповідач повторно нагадує публіці останню подію казки. Він повторно згадає весілля героя. І цю частину інтерпретації в різних казках бачимо в різних варіантах усного виконання.

Приклади:

– Македонською мовою: Си напрајле свадба и си се зеле. Сите биле радосни и весели. И ден денеска може е жив и убаво си живеет (Влаштували весілля й усіх запросили. Усі були раді й веселі. І сьогодні, можливо, він живий і добре живе) ¹.

– Албанською мовою: U bo një dasmë shoutë e madhe për shtatë ditë e për shtatë net (Велике весілля зіграли, воно тривало сім днів і сім ночей) ².

– Турецькою мовою: Onlar düğün yaptılar, mutlulukla yaşadılar (Зіграли весілля і жили щасливо) ³.

– Волоською мовою: Numta mare featsira. Sh-bonara eta sh-ban (Велике весілля зіграли. Цілий вік щасливо прожили) ⁴.

– Циганською мовою: Baro bijav kergje thaj bahtasa dzivdisarde (Весілля зіграли і щасливо жили) ⁵.

Ми подали частину структурного аналізу оригінальних прозових матеріалів з Архіву Інституту фольклору Марка Цепенкова в Скоп'є. При цьому використовували синтагматичну модель В. Проппа метасюжету чарівних народних казок (у формі лінійного відстеження функцій, які виконують персонажі в сюжетній дії певного твору), йдучи від основних засад В. Проппа: наполягання на практичному відновленні парадигматичних відношень між синтагматичними функціями; означення кількох груп і типів сюжетних функцій в межах нарративної дії даного твору; пов'язування аналізу синтагматики з динамічним перерозподілом за ролями між конкретними персонажами чарівної казки ⁶.

Результатом виконаного структурного аналізу, за моделлю В. Проппа, є те, що ми дійшли до певного усвідомлення, яке добре відоме у фольклористичній науці ⁷. А саме, йдучи від опозиції колективне/індивідуальне і її значення в оформленні усних текстів народної казки, робимо висновок, що використання і винятково повною мірою методу аналізу В. Проппа уможливує, з одного боку, відкриття систематичної організації прозових текстів (або її відсутність). З другого боку, констатуємо, що такий аналіз текстів народних казок не дає ключового рішення щодо отримання цілісного дослідження і розу-

міння характерних рис усного виконання прозових фольклорних творів як живої матерії. Тому робимо висновок, що разом із достовірністю синтагматичного аналізу текстів чарівних народних казок за допомогою методу В. Проппа найбільш цілісну картину при дослідженні й аналізі оригінальних прозових текстів можна отримати, комбінуючи результати, отримані за допомогою методу В. Проппа, і результати аналізу індивідуальної усної інтерпретації текстів казок. Йдеться про розгляд індивідуальної інтерпретації через специфіку усного виконання народних казок, що охоплює й інші елементи усного виконання (участь публіки, присутність записувача тощо). Отже, комбінований метод вивчення дає можливість розгляду і структурних нарративних одиниць казки, але одночасно й усіх інших елементів, які стосуються: різних стилів усної інтерпретації народних казок; суспільно-соціальних стосунків, представлених у текстах конкретних індивідуальних інтерпретаторів як результат особистого ставлення і розмірковування народних оповідачів щодо конкретних подій; колективної та індивідуальної системи цінностей, представленої в усних інтерпретаціях різних оповідачів; причин створення різних локальних і регіональних варіантів та визначення їхньої специфіки щодо цілісної нарративної діяльності. Робимо висновок, що структурний аналіз текстів народних казок, зроблений виключно за методом В. Проппа, є показником стану даного прозового фольклорного матеріалу, передусім, розглянутого в аспекті його колективних характерних рис.

Примітки

¹ *Вражиновски Т.* Македонски народни волшебни приказни. Институт за фолклор «Марко Цепенков», Скопје, Македонско народно творештво. Народни приказни. Книга 2. – Скопје, 1986.

² FSHPP, V, (1972): Folklor shqiptar. Proza popullore. V. Instituti i Folklorit. Tiranë. Përgatitur nga J. Panajoti. Red. përgj. Z. Sako.

³ *Пиличкова С.* Функціята на формулите во турските народни приказни. Институт за фолклор «Марко Цепенков». Посебни изданија. Книга 50. – Скопје, 2005.

⁴ *Ановска К.*, Влашките народни приказни од Струшко. Институт за фолклор «Марко Цепенков». Посебни изданија. Книга 54. – Скопје, 2004.

⁵ *Петровський Т.* Польові дослідження.

⁶ Серйозні перспективи у вивченні структури народної казки, як і сюжетних функцій її нарративних елементів, стали можливими завдяки публікації «Морфології чарівних народних казок» В. Й. Проппа. Справжнє зацікавлення наукової спільно-

ти цією працею, яка вперше була надрукована ще у 1928 році, почалося після перекладу англійською, здійсненого в 1958 році. Потреба англійського перекладу стала результатом успіху структурної філології та антропології: *Vladimir J. Propp, Morphology of the Folktale*. Edited with an introduction by Svatava Porkova-Jakobson, translated by Laurence Scott. Indiana University Research Center in Anthropology, Folklore and Linguistics. Publication Ten. – Bloomington, 1958; новий переклад англійською: *Propp V. Morphology of the Folktale*, Second edition, revised and edited with a Preface by Louis A. Wagner. New Introduction by Alan Dundes. University of Texas Press. – Austin; London, 1968.

⁷ Структурний аналіз текстів дає змогу дослідникам виділити зразок ойкопиту, навіть при аналізі тексту лише однієї казки, зареєстрованої у певному культурно-мовному регіоні, але, зрозуміло, якою мірою зв'язок зі структурним зразком, тобто відкриттям і реєстрацією послідовної, безперервної нарративної структури

сюжетної дії казки був успішним. Отже, за допомогою точної розробки нариса опису гіпотетичного ойкопиту теоретично можна передбачити зміну текстів казок при їх запозиченні з певного культурно-мовного середовища, як результат усної трансмісії прозового матеріалу у процесі його руху за горизонтальним напрямком, поширення і побутування в нових умовах. Тому часто після першого структурного аналізу приходить усвідомлення того, що і при використанні компаративного, як і структурного методу при дослідженні текстів народних казок дослідники стикаються з визначенням подібностей і відмінностей. Таке усвідомлення приводить до висновку, що гіпотетичні ойкопити можна відкрити через компаративний метод, або використовуючи структурний аналіз прозових фольклорних творів. Найбільш ідеальним вважається використання обох методів, причому основним є збереження хронологічного порядку, в якому з'являються елементи парадигми конкретної інтерпретації.

Переклад із македонської Олеси Ковтун